

OSMANLILIK DÜŞÜNÇESİ VE ÜÇ TARZ-I SİYASET’TE OSMANLILIK

(Sayfa 12-20)

Gamze CAN⁵

ÖZET

Osmanlılık ideolojisi, II. Mahmut döneminde siyasette kullanılmak üzere “bir Osmanlı milleti oluşturma” düşüncesi olarak ortaya çıkmıştır. Sonrasında Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) ve Kanun-i Esasi (1876)’nin ilanı ile devletin resmî ideolojisi yapılmaya çalışılmıştır fakat zamanın şartlarında gelişen İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri karşısında etkisiz kalmıştır. “Devlet nasıl kurtarılabilir” sorusunun cevabı olarak ortaya çıkan bu üç ideolojiyi bütün yönleriyle ele alan Yusuf Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesinde bu düşünceleri irdelemiş ve bir çıkar yol bulmaya çalışmıştır.

Çalışmanın amacı, Osmanlılık düşüncesinin uygulamada neden başarılı olamadığını açıklayabilmek ve konuyu Yusuf Akçura’nın Üç Tarzı Siyaset makalesi çerçevesinde açıklamaktır. Konu çalışılırken Osmanlılık düşüncesi üzerine literatür araştırması yapılmış ve Üç Tarzı Siyaset makalesi Osmanlılık düşüncesi çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlılık düşüncesinin gelişimi ve bu gelişim sırasında yaşanan sosyal ve siyasî olayların Osmanlılık düşüncesinin oluşumuna etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Milliyetçilik, Osmanlılık, Türkçülük, İslamcılık.

THOUGHT OF OTTOMANISM AND “OTTOMANISM” IN THREE STYLES OF POLITICS

ABSTRACT

Ideology of Ottomanism, in the period of II. Mahmut, it emerged as the thought of "creating an Ottoman nation" to be used in politics. Later, Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) and Kanun-i Esasi (1876) declared that the official ideology of the state was tried to be made, but it was ineffective against the ideologies of Islamism and Turkism that developed in time. Yusuf Akçura, addressing all three ideologies that emerged as the answer to the question of "how the state can be saved", explored these thoughts in the "Three Styles Politics" and tried to find a way out.

The aim of the study is to explain why the idea of Ottomanism was not successful in practice and to explain the subject within the scope of Yusuf Akçura's Three Style Politics article. A literature research on the idea of Ottomanism was made while studying the subject, and the Three Style Politics article was examined in the context of Ottomanism. The development of Ottomanism and the effects of social and political events on the formation of Ottomanism

Key Words: Yusuf Akçura, Three Styles Politics, Nationalism, Ottomanism, Turkism, Islamism.

⁵ Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler Yüksek Lisans Öğrencisi, gamzecn41@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasıyla beraber “devlet nasıl kurtarılabilir” sorusuna cevap aranmaya başlandı. İlk başlarda askerî alanda yapılacak reformlar ile askerinin modernize edilmesinin ve Batı'nın kullandığı silahlara sahip olmasının ülkenin kurtuluşu için yeterli olacağı düşünüldü.

Yeniçeri ordusu, kendi etkinliğinin ortadan kaldırılacağını düşündüğü için askerî alanda yapılan bütün girişimlerin akamete uğramasına neden oldu. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı imhası ile (bu olay Vaka-i Hayriye olarak adlandırılmıştır), askerinin atılacak adımların önünde engel olma durumu sona ermiş oldu.

Bu süreç içerisinde reformların hangi alanları kapsamaları gerektiğine dönük farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlar Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık olarak adlandırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için ortaya konan yaklaşımları ele alıp inceleyen ve karşılaştırmalar yoluyla hangisinin daha fazla işe yarayabileceğini aktaran düşünürlerden biri Yusuf Akçura'dır. Akçura, düşüncelerini “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde irdelemiştir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya atılan üç siyaset tarzından Osmanlıcılığın ortaya çıkma amacına hizmet edip etmediğini tatil etmektir. Çalışmada literatür taraması, içerik analizi, karşılaştırma ve sebep-sonuç ilişkisi kurma yöntem ve teknikleri kullanılarak, Osmanlıcılık ideolojisinin oluşma döneminde siyasî ve toplumsal gelişmeler, bu ideolojinin kurucularına ve destekçilerine de değinilerek genel hatlarıyla açıklandıktan sonra Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesi çerçevesinde Osmanlıcılık düşüncesi incelenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı'da 1789-1839 Dönemi Siyasî ve Toplumsal Gelişmeler

1789 Fransız İhtilali'nden sonra bütün dünyaya yayılan hürriyet, eşitlik, milliyetçilik gibi kavramlar hâliyle içerisinde çokça farklı grubu barındıran Osmanlı'yı hem düşünsel hem sosyal hem de siyasî alanda fazlasıyla etkilemiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan bütün milletler bir sisteme göre sınıflandırılmıştı. Fransız İhtilali'ne kadar gruplandırmalarda büyük bir sorun çıkmamıştı. Bu sisteme “millet sistemi” deniyordu. Buradaki millet terimi bugün kullanılan anlama gelmiyordu. “Dinî cemaat” anlamında kullanılıyordu. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu içindeki çok sayıda grup “Müslüman milleti” veya “Ortodoks milleti” şeklindeki kategoriler hâlinde örgütlenmiş olmaktadır. “Ortodoks milleti” içinde Rum veya Bulgar olmak -Fransız İhtilali öncesinde fazlaca önemli olmayan- bir alt kategori olmaktadır. Fakat daha sonra bu gruplar arasında büyük bir mücadelenin başladığı görülür (Hanioglu, 1985: 1389).

Millet sisteminde milletler dinî topluluk olarak tanımlanmalarına rağmen Bulgar, Sırp, Rum, Hırvat gibi etnik kimlikleriyle de biliniyorlardı. Bu da bahsedilen toplulukların dinî kimliklerinin yanında etnik kimliklerini de geliştirmelerine imkân sağlamıştır. Aynı durum Müslüman milletler için de geçerlidir. Fakat Müslümanlar bu etnik kimliklerini kullanma gereği duymamışlardır (Akıncı, 2013: 5). Çünkü etnik söylemin devletin devamlılığı açısından sakınca oluşturacağına farkındaydılar.

Osmanlı'da devlet kontrolündeki millet sistemi, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Ortodoks patriği ataması ve Ortodokslara özerklik vermesiyle başlamıştır (Kurtaran, 2011: 60). Osmanlı, millet sistemini, bazı değişikliklere uğramış olsa da altı asra yakın bir zaman boyunca kullanmıştır.

Sanayileşmenin başlamasıyla iş bulmak için yaşadıkları yerleri terk eden insanlar, geleneksel bağlılıklarından kopmaya başlamışlardır. Dinî cemaatler artık bütünleştiriciliğini kaybetmiştir. Bu durumda bütünleşmeyi sağlayacak yeni yollara ihtiyaç duyulmuştur. Bununla beraber yine bütünleştirici güç olan devlet, sağlam bir merkezî sistem ve ortak duygu oluşturmaya ihtiyaç duymuştur (Akıncı, 2014: 139).

1739 Fransız İhtilali ile önce Avrupa'ya daha sonra da dünyaya eşitlik, hürriyet, kardeşlik kavramlarıyla beraber liberalizm, meşrutiyetçilik, milliyetçilik gibi düşünceler de yayılmıştır. Özellikle içerisinde farklı etnik grup ve cemaatleri barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kavramlar ve düşünce sistemleri ile birlikte parçalanmalar başlamıştır. Şüphesiz, parçalanmadaki en önemli düşünce akımı “milliyetçilik” olmuştur.

Milliyetçilik akımından ilk etkilenenler, birçok Avrupa limanı ile ticarî bağlantısı olan Rumlar ve Sırp olmuştur. 1804 yılında bir Sırp ayaklanmasıyla başlayan olaylar, ilk başta yerel yöneticilere karşı olmasına rağmen daha sonraları bir özerklik ve bağımsızlık hareketine dönüşmüşlerdir (Zürcher, 1995: 47).

İmparatorluğun Avrupa topraklarında bu olaylar yaşanırken yönetimde de bazı değişiklikler olmaktadır. III. Selim 1807 yılında tahttan indirip hapis edilirken yerine IV. Mustafa getirilmiştir. Bu olayın üzerinden bir yıl geçmeden Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa ve beraberindekiler III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak için harekete geçmişler fakat bu sırada III. Selim hapis tutulduğu yerde katledilmiştir. Sonuçta Alemdar Mustafa Paşa IV. Mustafa'yı tahttan indirmeyi başarmış ve yerine II. Mahmut'u tahta çıkarmıştır. II. Mahmut ve hizmetindekiler, Osmanlı'nın merkezî topraklarının çoğunda dağılımı olan hâkimiyeti tekrar kurmayı başarmış olmalarına rağmen Avrupa topraklarında tam olarak hâkimiyet sağlayamamıştır.

1804'te Kara Yorgi önderliğinde başlayan Sırp isyanı ancak 1813'te bastırılabilmiştir. Fakat iki yıl sonra 1815'te yeni liderleri Miloş Obranoviç ile tekrar alevlenmiştir. 1817 yılına gelindiğinde Osmanlı yönetimi Sırbistan'ın iç işlerinde bağımsız olmasına razı gelmek zorunda kalmıştır.

1821'de Mora yarımadasında başlayan Rum isyanı 1829'da imparatorluktaki ilk milliyetçi ayrılıkla son bulmuştur. Durum diğer milletlere de cesaret vermiştir. Aynı zamanda millet sistemindeki ilk parçalanma Yunan bağımsızlığı ile meydana gelmiştir. Bu isyan Sırp ayaklanmasından daha önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun bir nedeni, imparatorluğun Avrupa ile olan ekonomik ve diplomatik ilişkilerinde Rum cemaatinin büyük bir rol oynaması diğer nedeni ise Rum isyancıların en başından beri tam bağımsızlığı hedefliyor olmasıdır (Zürcher, 1995: 53).

Yunan ayaklanmasında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan alınan yardım ve Mehmet Ali Paşa'nın donanmasının Osmanlı donanmasıyla birlikte Navarin'de yakılması olayıyla Osmanlı-Mısır arasındaki çekişmelerde başlamıştır. Mehmet Ali Paşa 1831'de isyan ederek ordusunu Filistin'e göndermiştir. Mısır ordusunun Osmanlı ile yaptığı üç muharebede de galip gelmesi, Mısırlılara daha çok cesaret vermiş ve 1833 yılında Kütahya'ya kadar gelmişlerdir. Ne yapacağını bilemeyen II. Mahmut "denize düşen yılanı sarılır" psikolojisiyle Rusya'dan yardım istemiştir (Akşin, 2007: 28). Rus donanmasının Boğaziçi'ne demirlemesi İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve hemen olaya müdahale etmişlerdir. Böylece 1833 yılında Kütahya Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmayla Mısır, Suriye ve Girit valilikleri Mehmet Ali Paşa'ya Cidde ve Adana valilikleri ise oğlu İbrahim'e verilmiştir. Fakat anlaşmadan iki taraf da memnun olmamış ve tekrar savaşmışlardır. Bu savaşta da Mehmet Ali Paşa galip gelmiştir. Yine bir müdahaleyle Londra'da imzalanan anlaşmaya göre Suriye, Girit ve Adana Osmanlı'ya geri verilmiş, Mısır ise Mehmet Ali Paşa ve soyundan gelenlere bırakılmıştır.

Osmanlı bürokrasisi, çıkan ayaklanmaların bir yönetim, bir adalet sorunu olduğunu düşünüyor ve yönetimde adaleti sağlayarak bu sorunu halledebileceğini sanıyordu. İşte 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda da hızla devam eden reformlar ayrılma yöneliminde olan Hristiyan tebaayı imparatorluk içinde tutmak, bu ayrışmaları önlemek ve imparatorluğu yeniden güçlendirmek için yapılmaya başlanmıştır (Bayri, 2011: 57).

Osmanlılık Düşüncesinin Gelişimi (1839-1913)

Özellikle Fransız İhtilalinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası hâline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve imparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı oluşturarak önlemeye çalışan siyasî ve düşünsel harekete "Osmanlılık" denilmektedir (Hanioglu, 1985: 1389).

Bu düşüncedeki temel amaç, milliyetçi düşüncelerin üzerinde hepsini birleştirebilecek bir kimlik olarak Osmanlılık bilinci oluşturmaktır. Böylece imparatorluktaki ayrışmalara bir nebze engel olunabileceği düşünülmüştür. Başlangıçta birliği sağlamaya yönelik bir araç olarak ortaya atılan bu kavram ilk kez II. Mahmut tarafından kabaca şu şekilde formüle edildi: "*Bir kişi kilisede Hristiyan, camide Müslümandır ama buraların dışında herkes benim uyuğumdur*" (Karpas, 2009: 22). Ama çoktan kendine bir kimlik edinmiş ve kendini Rum, Bulgar, Sırp, Arnavut olarak tanımlamış olan milletler üzerinde bu düşünce pek de etkili olamamıştır. Bu düşünce 1912'de Balkan Savaşlarının kaybedilmesi ve birçok toprak kaybı yaşanmasıyla birlikte etkisini yitirmiştir.

Başta Tanzimat olmak üzere bütün modernleşme hareketleri bir yandan Batı tipi kurumları Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşturmaya çalışırken diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan çeşitli unsurlar arasındaki farkları ortadan kaldırma çabası içine girmişlerdir. Başta hukukî alandaki olmak üzere reform hareketlerinin arkasında bir Osmanlı ferdi oluşturma çabası olduğu görülür (Hanioglu, 1985: 1390).

Aslında Osmanlı kavramı 19. yüzyıla kadar sadece Osmanlı hanedanını tanımlamak için kullanılıyordu. Bu zamana kadar Osmanlı halkını bir arada tutan şey dinleri ve etnik kimlikleri değil hanedana Osmanlı sultanına olan bağlılıklarıydı.

Osmanlılık düşüncesinin 1839-1912 yılları arasındaki gelişimini incelerken bölümlere ayırarak analiz etmek daha nitelikli bir sonuca varılmasını sağlayabilir. Bu yıllar şu şekilde sınıflandırılabilir (Somel, 2009: 88):

- 1- 1839-1875 yılları merkezîyetçi siyasette görülen Osmanlılık
- 2- 1868-1878 yılları Yeni Osmanlı muhalefeti ve I. Meşrutiyet çerçevesinde Osmanlılık
- 3- Jön Türk muhalefetine görülen Osmanlılık
- 4- II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık

Tanzimat düşüncesinin temellerini II. Mahmut'a dayandırmak mümkündür. Buradan hareketle Tanzimat'la beraber canlanan Osmanlılık düşüncesinin temelleri yine II. Mahmut'a dayandırılabilir. II. Mahmut, 1837'de yaptığı Rumeli seyahati sırasında Şumnu'da huzuruna gelen Müslim ve gayrimüslim yerel ileri gelenleri karşısında başkâtibine söylediği nutukta “*Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır fakat hepiniz kanunun ve irade-i şahanemin himayesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır*” ifadelerine yer verilmiştir (Somel, 2009: 93). Buradan da anlaşılacağı üzere II. Mahmut'un siyasetinde Osmanlılık düşüncesine rastlanmaktadır. Fakat bu düşüncenin ilk olarak ifade edildiği yazılı belge Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)'dur.

1839-1875 dönemindeki yönetimde eskiden beri süregelen geleneksel anlayış değişmiştir. Bu döneme kadar hanedan ve bürokrasi, bazı grupların liderleri ile işbirliği hâlinde çalışarak yönetimi sağlıyorlardı. Yeni merkezîyetçi sistemde ise bu gruplar ortadan kaldırılarak bunların vazifelerini merkezî memurlar veya merkezin kontrol ettiği yerli memurlar üstlenmiştir (Karpas, 2009: 65).

Bu dönemde vilayetlerde il meclislerinin kurulmasıyla Osmanlı'daki gayrimüslimlerin mahalli idarelerde ilk defa söz hakkı elde ettikleri görülüyor. Burada yavaş yavaş meclislere üye olanlar arasında Osmanlılık bilincinin oluştuğu söylenebilir (Erdoğan, 2008: 30). Yine bu yıllarda ilk defa Hristiyan köylülere devlet topraklarını bizzat kiralama hakkı tanındı. Daha sonra 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle Osmanlılık siyaseti artık kurumsallaştırılmış oluyordu (Bayri, 2011: 59).

1856 yılında müttefik devletlerce Bab-ı Ali'ye zorla dayatılan ve Sultan Abdülmecid'e imzalatılan Islahat Fermanı, Osmanlılık düşüncesinde yeni gelişmelere sahne olmuştur. 1864 yılında çıkarılan “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi” (vatandaşlık kanunu) ile de ilk kez devlet sınırları içinde yaşayan herkes resmî olarak Osmanlı kimliğine sahip vatandaşlar olarak tanımlandı. Böylece Osmanlılık, Osmanlı Devleti içinde yaşayan bütün insanların ilk siyasî kimliği oldu (Bayri, 2011: 60).

Yapılan bu reformları destekleyen ve itiraz edenlerden oluşan çözümün daha farklı olması gerektiğine inanan bir muhalefetten bahsetmek gerekir. Bunlar 1865 yılında oluşan ve “İttifak-ı Hamiyet” adını alan “Yeni Osmanlılar Örgütü”nün etrafında toplanan Osmanlı aydınlarıdır (Koçak, 2009: 78). Yeni Osmanlılar gerçekleştirilen reformların imparatorluğun dayandığı manevî değerlere aykırı olduğunu söylüyorlardı. Hürriyet, meşveret, parlamentarizm, kuvvetler ayrılığı, vatan, ulus gibi kavramlar aracılığı ile anayasal meşrutiyet düşüncesinin etrafında İttihad-ı Anasır (unsurların birliği) ve İslam milleti düşüncelerini savunuyorlardı (Bayri, 2011: 60).

Yeni Osmanlılar da aslında Tanzimat dönemi düşünce yapısının bir ürünüydüler. Bunlar Tanzimat'la gelen eğitim ve sosyal alandaki değişimlerden yararlanmış olan bir entelektüel sınıfa mensup insanlardı (Ahmad, 2006: 45). Yeni Osmanlılar bir bütün olarak görülse de içerisinde bazı konularda birleşebilen farklı düşüncelere sahip insanları barındırıyordu. Mardin'e göre bu hareketin içinde üç ayrı eksen bulmak mümkündür: “*Şinasi'nin kompleksiz Batıcılığı, Namık Kemal gibi en geniş oranda parlamentolu bir idareden faydalanmak isteyenler ve parlamenter demokrasiyi bir çeşit insan tabiatına aykırı oyun olarak değerlendiren Ali Suavi gibi kişiler*” (Mardin, 1991: 90).

Özellikle Namık Kemal Yeni Osmanlılar arasında öne çıkan bir isim oldu. Namık Kemal'in fikirleri arasında en etkili vatansızlık/Osmanlılıktır. Bu fikre göre bütün Osmanlıların dinler ve dilleri ne olursa olsun, Osmanlı hanedanına değil de Osmanlı vatanına bağlılık borcu vardı (Ahmad, 2006: 47).

Namık Kemal'in 1873'te yazdığı “Vatan Yahut Silistre” adlı oyunu Osmanlı- Müslüman kimliğini göstermektedir. Osmanlılık burada vatan kavramının daha farklı bir anlam ifade etmesine neden olmuştur. Vatan artık doğup büyüyen yeri değil Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu bütün toprakları ifade ediyordu. “Osmanlı” terimi ise bir hanedanı ifade etmekten çıkmış bir milleti ifade etmeye başlamıştır.

Yeni Osmanlıların Bab-ı Ali'deki temsilcileri Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Rüştü Paşa, 1876 yılında Sultan Abdülmecid'i tahttan indirip yerine V. Murad'ı geçirmiş fakat V. Murad'ın akıl sağlığı yerinde olmadığı anlaşılınca II. Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edilmiş ve meşrutiyet rejimi kurulmuştur. Kanun-i Esasi'nin ilanı, bir anlamda Tanzimat aydınlarının ve Mithat Paşa'nın Osmanlılık siyasetlerinin vardığı en üst noktadır (Hanioglu, 1985: 1391). Fakat Müslümanlar ve gayrimüslimlerin Osmanlıcılığın uygulanmasında bazı anlaşmazlıklarının olduğu açıkça söylenebilir. Bu konu mecliste yaşanan birkaç olaydan da açık bir şekilde gözlemlenebilir. Örneğin 1. Meclis-i Mebusan birleşimlerinde dil meselesi ile alakalı bir olayı Somel şu şekilde anlatır:

“Mebus Vasilaki Efendi, padişahın açılış nutku için yazılacak teşekkür cevabında söz konusu nutukta zikredilen lisanlarının muhafazası maddesinin gösterilmediğinden şikâyet etmesi üzerine meclis reisi Ahmet Vefik Paşa “Biz burada Türk dilinden başka dil bilmiyoruz” diye itiraz etmiştir. Bunun üzerine Sapurk Efendi bunun farklı diller konuşan tebaanın dillerinin yok edileceği anlamına geldiğini belirtince Vefik Paşa dil konusunu mecliste oya sunmuş ve çoğunluk Müslüman olduğundan bu konu kapatılmıştır. Konu gayrimüslim mebuslar tarafından tekrar açılmaya çalışıldığında ise meclis reisi ‘Susunuz!’ diye bağırarak mebusları sindirmiştir” (Somel, 2009: 107).

Meclisteki bu çok seslilik II. Abdülhamid'i de rahatsız etmiş ve Meclis-i Umumi tatil edilmek suretiyle kapatılmıştır. Böylece II. Abdülhamid'in otuz yıl sürecek mutlakiyeti başlamış ve bununla birlikte yönetimin “Osmanlılık” siyaseti ikinci plana itilmiştir. Mithat Paşa gibi yönetimdeki Yeni Osmanlılar sürgüne gönderilmiştir. Böylece bu hareket daha sonra farklı bir şekle bürünerek Paris'te tekrar ortaya çıkmak üzere bir süre için sindirilmiştir.

Bundan sonraki Osmanlıcılık tutumu, Jön Türk muhalefesinde görülmüştür. Jön Türkler, Yeni Osmanlıların farklı bir versiyonudur. Fakat düşüncelerindeki önemli değişiklikler sebebiyle bunları Yeni Osmanlılar olarak adlandırmak yanlış olacaktır. Belirtmek gerekir ki “Jön Türk” ifadesi II. Abdülhamid'e muhalif olan bütün kesimi kapsamaktadır. Bu bakımdan burada da birbirinden farklı düşünceler söz konusudur. Yine de buluştukları ortak noktalar vardır. Bunları şu şekilde ifade edebiliriz: Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe sokulması ve meşrutiyetçi, Osmanlıcı tutum. Ama Osmanlıcı yaklaşımda da farklılıklar bulunmaktadır. Ahmet Rıza ve çevresi “Osmanlı” terimini “Türklük” biçimde algılamak İsmail Kemal Bey ve Taşnak Partisi azınlık milliyetçiliğinde bir araç olarak görüyor, Abdullah Cevdet ve Prens Sabahaddin ise konuya daha entelektüel anlamda düşünce üretiyorlardı (Somel, 2009: 108).

Jön Türkler, ilk olarak tıbbiye mektebinde kendisini göstermiştir. 1889 yılında İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Mehmet Reşit tarafından kurulan bu gizli cemiyetin adı “İttihat-ı Osmani Cemiyeti”dir. Bu cemiyet kurulduktan sonra hem bu okulda hem de diğer yüksekokullarda yayılmaya ve taraftar toplamaya başlamıştır. Bu öğrenciler Yeni Osmanlıların özellikle de Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın kitaplarını, yazılarını okuyorlardı. Onların düşüncelerinden besleniyorlardı.

İttihat-ı Osmani Cemiyeti 1889'da kurulmuş ve 1896'ya kadar herhangi bir girişimde bulunmamıştır. 1896 yılında II. Abdülhamid'e yönelik bir darbe planı yapılmış fakat bunun II. Abdülhamid tarafından öğrenilmesi üzerine hem darbe gerçekleştirilememiş hem de bu gizli cemiyet açığa çıkmış ve öğrencilerin çoğu sürgüne gönderilmiştir. İstanbul'da kalanlar ise II. Abdülhamid'in mutlakiyeti ve baskıcı yönetimi karşısında faaliyetlerini sürdüremedikleri için Avrupa'ya kaçmaya özellikle Paris'te toplanmaya başlamışlardır. Bir süre sessiz kalan ve herhangi bir muhalefet girişiminde bulunmayan cemiyet 1902 yılında Prens Sabahattin'in çağrısıyla bir kongre düzenlemiştir. Bu yapı içerisinde II. Abdülhamid'e muhalif olan bütün gruplar kongrede yer almıştır. Kongre başkanlığına Prens Sabahattin seçilmiştir. Bu kongrenin birleştirici olması beklenirken daha çok ayrıştırıcı olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, kongrede II. Abdülhamid yönetimine karşı askerî kuvvet kullanılması ve hatta Avrupalı devletlerden yardım istenmesi gerektiğini düşünenlere karşı bu düşüncelerin tamamen art niyetli olduğunu düşünenlerin de olmasıdır. Böylece kongredeki farklı düşünceler ayrılmış, sonuç olarak Prens Sabahattin liderliğinde “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”, Ahmet Rıza liderliğinde “Terakki ve İttihat Cemiyeti” olarak iki ayrı cemiyet oluşmuştur. Bu iki cemiyetten Ahmet Rıza'nın başında bulunduğu cemiyet Osmanlılığı daha çok “Türkçülük” olarak algıladığından bu cemiyette tam bir Osmanlıcılık düşüncesinden söz etmek mümkün değildir.

Osmanlıcılık düşüncesini çok açık ifadelerle Prens Sabahattin'in düşüncelerinde görmek mümkündür. Bu durum Prens Sabahattin'in yayınladığı “İzah”larda da görülmektedir (Somel, 2009: 109).

1907 yılında Paris’te düzenlenen ikinci kongrede bu farklı görüşlerin bir araya gelip ortak kararlar aldığı görülmektedir. Bu kararlar sonucunda da II. Abdülhamid’e karşı silahlı direnme, ayaklanma faaliyetlerine geçilmiştir. Olaylar sonucunda 24 Temmuz 1908’de II. Abdülhamid tarafından Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe konularak II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

Aynı yıl yapılan seçimlerle İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetime geçmiştir. İttihat ve Terakki’nin 1908 sonrasında uyguladığı siyaset Osmanlı sınırlarında yaşayan Türk halkına ve Türk dünyasına ilgiyi ön plana almış ve Türklüğün tarihteki rolünü öne çıkararak bunun üzerinde durmuştur (Akıncı, 2011: 118). Bu da göstermektedir ki Jön Türklerin başlattığı sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yürüttüğü Osmanlılık siyaseti zamanla Türkçülüğe dönüşerek şekil değiştirmiştir. Fakat Kayalı’ya göre 1908 devrimi her ne kadar değişiklik geçirerek Kemalist devrimin siyasî ve sosyal yapısını oluşturmuş olsa da milliyetçi bir devrim olarak değerlendirilmemelidir (Kayalı, 2003: 4).

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk iktidar yıllarında “İttihad-ı Anasır (unsurların birliği)”ı korumayı amaçladığı görülmektedir. Bir millet ismi taşıyan siyasî dernek ve birliklerin kurulmasını yasaklayan “Cemiyetler Kanunu”nun çıkarılması ve bununla beraber Rumeli’deki Rum, Bulgar derneklerinin kapatılması, Müslüman olmayan vatandaşların da askere alınmasına ilişkin bir kanun çıkarılması, bu amacı destekler niteliktedir (Akçam, 1997: 146). Fakat bunların yanında devletin resmî okullarında kullanılan eğitim dilinin ve bürokrasinin kullanacağı dilin Türkçe olması zorunluluğunun getirilmesi aslında cemiyetin Osmanlılık siyasetinin altında Türkçülük ideolojisini barındırdığını göstermektedir. Cemiyet artık Osmanlılık adı altında bir siyaseti yürütemeyeceğini de Müslüman toplulukların da ayaklanmaya başlamasıyla tamamen anlamıştır. 27 Temmuz 1910’da resmî bir açıklamayla da bu siyasetinin iflas ettiğini ilan etmiştir (Akçam, 1997: 147).

İkinci Meşrutiyet dönemindeki çok partili yapıda Osmanlılığı siyasî programlarına koymuş bazı partilerden de söz etmek gerekir. Bunların başlıcaları Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedili Hürriyetperveran Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasıdır (Somel, 2009: 110). Partiler düzeyinde temsil bulan Osmanlılık düşüncesi 1913’te İttihatçı askerî diktatörlük ile çok partili hayatın kesintiye uğratılmasıyla savunulamaz olmuştur. Zaten bu dönemlerde Osmanlılığın karşısındaki İslamcılık ve Türkçülüğün yükselişe geçmesiyle pek bir siyasî ağırlığının kalmadığı da görülmektedir.

1912-1913 Balkan Savaşları Osmanlılık siyasetinin aldığı son büyük darbedir. Bu savaşların sonucunda Osmanlı, Avrupa’daki topraklarını kaybedince artık imparatorluğun çok uluslu yapısı da kalmamıştır. Bu yapının kaybolmasıyla ittihad-ı anasır düşüncesini savunmanın da anlamı kalmadığından ve elde kalan halkın çoğunluğunun Türklerden oluşuyor olmasından artık tamamen Türk milliyetçiliği ve bunun yanında kısmen bir araç olarak Panislamizm siyasetinin devreye sokulmaya çalışıldığı gözlemleniyor (Hanioglu, 1985: 1393).

Ünüvar’a göre İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tek bir eksen üzerinde kesinleşmeyen ideolojisinin kimyası, en iyi, 1904 yılında Yusuf Akçura’nın kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesinde bulunabilir (Ünüvar, 2009: 131).

Yusuf Akçura ve Üç Tarz-ı Siyaset’te Osmanlılık

Yusuf Akçura 2 Aralık 1876’da Volga nehri kıyısındaki Simpir kentinde dünyaya gelmiştir. Varlıklı bir ailesi vardır. Babası fabrikatör Hasan Akçura, annesi ise Kazan’ın varlıklı ailelerinden Bibi Banu Hatun’dur. Fakat iki yaşındayken babasının ölümüyle birlikte annesinin varlıklarını yönetememesi sonucu annesiyle birlikte yedi yaşındayken İstanbul’a göç etmek zorunda kalmıştır. İlk ve orta öğrenimini bitirdikten sonra Harp Okulu’na girmiş ve 1897’de Kurmay sınıfına geçmiştir. Diğer kurmay subaylar gibi Akçura da Abdülhamid istibdatına karşı tepkiliydi. Okunması yasaklanmış yayınları gizlice okumuştur. Bu yıllarda Akçura’da Türkçülüğün başlamış olduğu görülür. Bunda okuduğu yayınların etkisi büyüktür. Aynı zamanda bu yıllarda Ahmet Rıza’nın Meşveret gazetesinde tarih konuları üzerine makaleler yazmıştır. Harp Okulu’nda okurken tatil dönemlerinde Rusya’ya gitmesi ve oradaki Orta Asya Türklüğü ile temasa geçmesi de Türkçülüğünün gelişmesinde büyük etkiye sahiptir.

Akçura ilk tutuklandığında bağışlanmış fakat ikinci kez tutuklandığında Harp Divanı’na sevk edilerek yargılanmış ve askerlikten çıkarılarak arkadaşı Ferit Tek ile birlikte Trablusgarp’a sürgün edilmiştir. Uzun süre sürgün hayatı yaşadktan sonra Ferid Tek ile Avrupa’ya kaçmışlardır. Yusuf Akçura Paris’te Serbest Siyasal Bilgiler Okulu’na girmiştir. Türkçülük konusunda düşüncelerinin gelişip olgunlaşması burada gerçekleşmiştir. Bu okuldaki hocalarının ulusçulukla ilgili düşüncelerinden feyz almıştır. Okuldan mezun olmak için yazdığı “Osmanlı Devleti Örgütleri Tarihi Üzerine Bir Deneme”

adlı tezinde şu sonuca varmıştır: “*Genç Türklerin uğrunda çalıştıkları Osmanlı milleti oluşturma hareketi, boş bir girişimdir. Tek çıkar yol ulusçuluktur*” (Akçura, 1976: 6).

1902 yılında bu okuldaki öğrenimini bitirmiş ve Paris’te bir işi kalmayınca Rusya’ya amcasının yanına dönmüştür. Amcası ile bazı anlaşmazlıklara düşen Akçura, Kazan’a gelip burada tarih ve coğrafya öğretmenliği yapmaya başlamıştır. Bir yandan da “Kazan Muhbiri” gazetesini çıkarmış ve Genç Türkler ile ilişkiler kurmuştur. Mısır’da yayınlanan “Türk” adlı gazeteye “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesini de buradan göndermiştir (1904).

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanıyla Akçura İstanbul’a gelmiş. Harp Okulunda siyasî tarih öğretmenliğine atanmıştır. Bu yıllarda Türk Derneği adıyla bir cemiyet ve bir derginin kurucuları arasında yer almıştır. 1911 yılında Darülfünun’da siyasî tarih profesörü olmuş ve Türk Yurdu dergisinin müdürlüğünü yapmıştır. 1912’de kurulan Türk Ocakları’nın kurucuları arasındadır. Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’ya görev ile gitmiş, Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’ya dönmüş ve TBMM’de milletvekili olarak Dış İşleri Encümeni’nde çalışmıştır. Daha sonra Atatürk’ün isteğiyle Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapmıştır.

Akçura, Paris’te öğrenim gördüğü dönemde burada tüm fikir akımlarının bir harman haline geldiğini görmüştür: Kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm, komünizm, anarşizm.. Bunların yanında Avrupa ulusçuluk bakımından yeni bir aşamaya geçmiştir. Irklara dayanan büyük ulusal devletler kurma fikri yaygınlaşmıştır. Akçura’nın aklına takılan ise bu fikir furyası arasında Osmanlılığın ne olacağıdır. Bu soruyla ilgili görüşlerini 1904 yılında yazdığı ‘Üç Tarz-ı Siyaset’ adlı makalesinde dile getirmiştir. Makaleye Osmanlı’da o zamana kadar tekrar güç kazanmak adına üç siyasî yolun izlendiğinden bahsederek başlamış ve bunları şu şekilde sıralamıştır (Akçura, 1976: 19):

- 1- Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek.
- 2- Hilafet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek.
- 3- Irka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmek.

Burada Akçura’nın yaptığı tanımlamalardan da görüldüğü üzere Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerinden bahsedilmektedir. Makalesinde bu üç siyaset tarzından hangisinin Osmanlı için daha yararlı olacağını tartışmaktadır. Burada incelenen Akçura’nın Osmanlılık siyaseti ve ideolojisi hakkındaki görüşleridir.

Akçura, Osmanlılık siyasetinden bahsederken öncelikle Osmanlı milleti oluşturma siyasetinin ne zaman başladığıyla söze girmiş ve bu fikrin gelişimini anlatmıştır. Burada Akçura Osmanlı milleti oluşturma fikrinin zamanın aydınlarının Avrupa’da oluşturulan milliyetlere de bakarak örnek aldığından söz eder. Örnek olarak da Fransız milliyetçiliğini verir ve şöyle der: “*Fransız milleti Cermen, Selt, Latin, Grek ve daha bazı soyların birleşmesinden husule gelmemiş midir*” (Akçura, 1976: 20).

En başta Osmanlı milleti fikrinin fikriyatta çok mantıklı gözüktüğünden şu şekilde bahseder: “*Muntazam, şık hülasa modadaki bir tabir ile ‘bloc’ teşkil eden bir millet ahalisi, daimi ihtilaf ve kavga hâlinde bulunup ayrışmakta olan bir devletten şüphesiz daha kuvvetlidir*” (Akçura, 1976: 28).

Fakat bu fikriyatın fiiliyata geçmesinin sıkıntılı olduğunu da şu şekilde belirtir: “*Lakin asıl mühim mesele, muhtelif cins ve dine mensup olup şimdiye kadar birbirleriyle kavga ve savaştan hali kalmayan unsurların şimdiden sonra kaynaşmalarının mümkün olup olmadığıdır*” (Akçura 1976: 28).

Üç Tarz-ı Siyaset makalesinde, Osmanlı milleti oluşturma fikrinin özellikle Ali ve Fuat Paşalar zamanında tabiri caizse zirve yaptığını ifade eden Akçura, bu paşaların da en büyük destekçisinin Üçüncü Napolyon olduğunu söyler (Akçura, 1976: 20).

Akçura, Osmanlı milleti fikrinin dayandığı bir kaynak olarak belirttiği Fransız milliyetçiliğinin 1870-71 yıllarındaki Fransa- Prusya Savaşı sonunda Napolyon’un yenilmesi ve imparatorluğun çökmesiyle birlikte ortada kaldığını ve Osmanlı milleti oluşturma fikrinin de bu dayanağını kaybetmesiyle gücünü yitirdiğini ifade eder (Akçura, 1976: 21). Tabii bu fikrin amacına ulaşamamasının tek nedeni bu değildir. Makalede Akçura, Osmanlı milleti oluşturma fikrinin o zamana kadar bir sonuca varamamasını genel olarak şu maddelerle sıralamıştır (Akçura, 1976: 28-29-30):

- 1- Bu karışmayı Müslümanlar ve Osmanlı Türkleri istemiyordu. Çünkü 600 yıldır hükmedilen gayrimüslim tebaa ile eşit şartlarda olacak ve hatta memurluk ve askerlikte dahi birlikte olmak zorunda kalacaklardı. Bunun yanında da önceden hakir görülen sanayi ve ticaretle de ilgilenmek zorundaydılar.

2- İslam istemiyordu. Bunun nedeni; İslam dininin, bu dine inananların maddi ve manevi tüm haklarını gözetmesi sebebiyle Müslüman ve gayrimüslim halkı hukuken tam olarak eşit kabul etmemesidir. Özgürlüğe gelindiğinde ise İslam tüm dinlerin en hürriyetperveri olmakla beraber bir din olması sebebiyle kendi esas ve şartları dışında hiçbir şartı doğru kabul etmeyeceğinden tam olarak bir fikir ve vicdan özgürlüğünden söz edilemeyecektir.

3- Gayrimüslim tebaa istemiyordu. Çünkü hepsinin bu topraklarda mazileri, devletleri, hükümetleri vardı ve tüm bunlara son veren Müslümanlar ve özellikle Türklerdi. İddialarına göre de Osmanlı hâkimiyeti altında zulüm, hakaret ve azap görmüşlerdi. 19. yüzyıl gayrimüslimlere tarihlerini, haklarını ve milliyetlerini öğretirken Osmanlı hâkimiyetini de zayıflatmıştı. Hatta bazı milletler istikballerini bile kazanıp bu hâkimiyetten ayrılmıştı. Tüm bu koşulları göz önüne alan gayrimüslim halk, geçmişte onlarla savaşıp devletlerini yıkmış olan bir milletle karışarak, eriyerek yeni bir millet olmaya razı değildir.

4- Osmanlı'nın düşmanı Rusya ve onun etkisindeki küçük Balkan hükümetleri istemiyordu. Rusya, Boğazlara, Anadolu ve Irak'a, İstanbul ve Balkanlara hâkim olmak ve böylece ekonomik, siyasi, milli ve dini amaçlarına erişmek istiyordu. Tüm bu amaçlara ulaşabilmesi Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğüne, halkın devamlı kargaşa halinde bulunmasına bağlıydı. Bu yüzden de Rusya asla bir Osmanlı milleti fikrine sıcak bakamazdı. O dönemlerde siyasi hayat kazanan Sırp ve Yunan devletleri de Osmanlı Devleti içinde kalan millettaşlarını arttırmak istiyorlardı. Bunun için de Osmanlı halkının ayrık kalması menfaatlerineydi.

5- Avrupa kamuoyunun bir kısmı da istemiyordu. Avrupa kamuoyunu yönetenlerin bazıları hala Müslümanlık- Hristiyanlık din kavgasından kendilerini kurtaramadıklarından, Hristiyanları İslam hâkimiyetinden kurtarmak arzusundaydılar. Bazıları ise tamamen insaniyet (!) ve ilim (!) açısından bakarak Avrupalı milletleri 'yarı barbar, zulümkar, kavgadan başka bir şey bilmeyen Turaniler boyunduruğundan' kurtarmak ve bu Asyalıları geldikleri yerlere göndermek istemişlerdi.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı hükümetinde işbaşında bulunan birkaç kişi, Osmanlı milletini oluşturmayı Avrupa devletlerine (Fransa) de dayanarak gerçekleştirmek istemişlerdi. Fakat tüm bu mani sebepler o zamandan beri eksilmedi, arttı, büyüdü. Gayrimüslim halkın bir kısmı daha istiklal kazanarak Osmanlıdan ayrıldı ve diğerlerine de umut oldular. Rusya iyice güçlendi Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine ulaşmak için elinden geleni yapmaya devam etti. Osmanlı milleti oluşturma düşüncesinin destekçisi Fransa gücünü kaybetti ve Rusya'nın yordakçısı oldu. Artık Osmanlı milleti düşüncesi bir hayal olmuştu.

Akçura da makalesinin Osmanlıcılığı tartıştığı bölümünü bitirirken bu imkânsızlıktan şöyle söz etmiştir: *"Zannımcı artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur"* (Akçura, 1976: 31).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde akla gelen "devleti nasıl kurtarabiliriz?" sorusu hem devlet adamlarını hem de fikir adamlarını milleti birleştirecek ortak bir nokta bulmaya itmiştir. Ortaya atılan fikirler bize üç siyaset tarzının etrafında toplandığını göstermektedir. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük.

Makalede işlenen Osmanlıcılık fikri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde uygulanmış bir düşüncedir. Bu bakımdan sonuçları net bir şekilde tahlil edilebilmektedir. Osmanlı devletinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim tebaa, Rusya, Avrupa... Tek ortak noktaları 'Osmanlı milleti' oluşturma fikrini reddetmeleriydi. Bu yüzden ki Osmanlıcılık düşüncesi karşılık bulamamış ve devleti kurtaramamıştır.

Tabii tek sebep bu değildir. Aynı zamanda Osmanlıcılık ideolojisi siyaseten uygulanmaya geç kalınmış, doğru zamanda uygulanamamıştır. Fakat bunlar ‘Osmanlıcılık ideolojisi yanlış dūřünölmüř, yanlış tasarlanmış bir ideolojidir’ anlamına gelmemektedir. Teoride mantıklı ve doğru olan dūřünceler pratikte dūřünölen sonuçları vermeyebilir. Bunun nedeni uygulanan yer ve zamanın doğru seçilmemiş olmasıdır. Osmanlıcılık ideolojisini eleştiren yazarların çoęu da zaten bu dūřüncenin fikrî yapısını uygun bulmuş fakat uygulandığı zamanın şartlarında böyle bir fikrin Osmanlı’yı kurtarabilmesinin imkânsızlığını dile getirmişlerdir.

Kaynakça

- AHMAD, F. (2006). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- AKAM, T. (1997). "Hızla Türkleşiyoruz", Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- AKÇURA, Y. (1997). Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AKINCI, A. (2011). Milli Kimlik İnşa Stratejileri (Türkiye Örneği 1839-1946). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi.
- AKINCI, A. (2013). "Osmanlı-Türk Milli Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri, Göçler ve Türkoloji alışmalarının Rolü", Akademik Bakış Dergisi, Sayı 38, Makale No:48.
- AKINCI, A. (2014). "Milliyetçilik Kuramları", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 15, Sayı 1.
- AKşIN, S. (2007). Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BAYRI, H. (2011). Türkiye'de Kimlik Siyaseti, İslamcı Siyaset ve Etnik Ayrımcılık, Binyıl Yayınevi, Ankara.
- ERDOğDU, A. (2008). "Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine", Doğu Batı Dergisi, Sayı 45.
- HANIOğLU, ř. (1985). "Osmanlıcılık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, K. (Mayıs 2009). Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş Yayıncılık, İstanbul.
- KAYALI, H. (2003). Jön Türkler ve Araplar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, C. (2009). "Osmanlı/Türk Siyasi Geleneęinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keřfi, Yeni Osmanlılar ve Birinci Meřrutiyet", Modern Türkiye'de Siyasal Dūřünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KURTARAN, U. (2011). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 8.
- MARDİN, ř. (1991). Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SOMEL, S. A. (2009). "Osmanlı Reform ağında Osmanlıcılık Dūřüncesi (1839-1913)", Modern Türkiye'de Siyasal Dūřünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜNÜVAR, K. (2009). "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", Modern Türkiye'de Siyasi Dūřünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZÜRCHER, E. J. (1995). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (ev. Y. Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul.